

երեք օր է անցել այն օրից, ինչ որ յայտարարուած է աղատութեան աւետիքը, և ինչ մութը խաւար տականք ասես չմիացաւ գոհութեան առաջին լուսաւոր զգացմունքներին: Ռուսիայի ամեն ծայրերից, թէ մեծ քաղաքներից և թէ շրջականներից սարսափելի լուրեր սկսան տեղալ իբրև հետևանք այն բանին, որ ժողովուրդն իւր ուրախութիւնն սկսեց արտայայտել փողոցներում: Ամենուրեք սպանութիւններ, վիրաւորութիւններ, կոտորած, հրդեհներ...»:

Այն, այդ աննկարագրելի ցնծութեան յաջորդող օրերը լսւում էր խուժադուժների վայրենի աղաղակը, ժողովրդի տըզէտ և հին կարգերի նախապաշարունակներով կուրացած ամբոխի բարբարոսական գազանութիւնների ձայնը...

Թէ որքան անկեղծօրէն ընդունեց հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակը ռուս աղատամիտ կուսակցութիւնը և ինչքան շուտ նա հիասթափուեցաւ կառավարութեան բռնած երկդիմի դիրքից, այդ երևում է ռուս մամուլի միահամուռ բողոքից, որ ուղղուած է դէպի կառավարութեան հին ուժիմը, որը համարւում է այդ խժոժութիւնների իսկական պատճառը:

Ի դուր չէ ասում Աւետարանը թէ «գինի նոր ի տիկս նորս արկանելի է»։ Նոր կարգերը միմիայն նոր մարդկանցով կարելի է գործադրել. և կառավարութեան մեծ սխալն այն է, որ նա կամեցաւ սահմանադրութիւն մտցնել երկրի մէջ չինովնիկների ձեռքով, փոխանակ նախօրօք փոխելու ամբողջ բիւրօկրատիայի կազմակերպութիւնը, որ միշտ հակառակ է եղել ամեն տեսակ բարեփոխութեան, ամեն տեսակ ազատագրական շարժողութեան:

Ահա թէ որքան անհաստատ է և երբեք Ռուսաստանի արդի քաղաքական վիճակը ու հազիւ թէ կարելի է գուշակել թէ արդեօք կառավարութեան ձեռքով կհաստատուի Ռուսաստանում սահմանադրութիւնը, թէ տեղի կունենայ սօցիալական ուլուլիւցիա, որի նպատակն է բռնի ոյժով ստանալ բիւրօկրատիայի և բուրժուազիայի ձեռքից պետական իշխանութիւնը և յանձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Ազատութեան տօնը Թիֆլիսում. Հոկտ. 17-ի մանիֆէստը յեղաշրջեց քաղաքի դրութիւնը. ամբողջ քաղաքը համարեա փողոց դուրս եկաւ և զբոսնում ու աւետում էին միմեանց՝ զգալու, խօսելու ու գրելու ազատութիւնը: Հարիւրաւոր կարմիր դրօշակներ ձեռներին յեղափոխական բոլոր ազգերի կուսակցութիւնները միախնդներ կազմելով՝ վերջիվեր-

ջոյ կանգ էին առնում Գոլովինսկի պրօսպեկտի վերայ և այս ու այն ճառախօսներ ճառում ազատութեան մասին: Երեք օր տևում է այս հանդէսը և ամսի 20-ին բոլոր կուսակցութիւնները պատգամաւորութիւն են ուղարկում Փոխարքային, առաջարկելով՝ վերացնել պատերազմական դրութիւնը և էկզէկուցիան, ազատել քաղաքական յանցաւորներին և պատժել հայ թրքական կոտորածների հեղինակներին: Ազատութեան օրերը կարգը կատարեալ էր ամենուրեք:

Հոկտ. 21-ի պարադը: Ժիշտ հետեւեալ օրը Կայսերական տօնն էր: Պալատի առաջ տեղի ունեցաւ պարադ. այնտեղ էին ամբողջ զօրքը, հեծելազօրքը, կազակներն ու բոլոր թնդանօթները: Դուրսն էր Թիֆլիսի ամբողջ զինուորական ոյժը:

Մանիֆէստացիայի նախօրը: Նոյն օրը երեկոյեան 500 հոգուց բաղկացած «հայրենասէրներ» դրօշակներով և Կայսեր պատկերով եկան Պալատի առաջ շնորհաւորելու մանիֆէստը: Ժանապարհին ոմանց ջարդեցին, ոմանց վիրաւորեցին, բայց բարեբաղդաբար անցաւ առանց մեծ դժբաղդութեանց:

Մամուլի ազատութիւնը Կովկասում: Հոկտ. 22-ի 12 ժամին Թիֆլիսի լրագիրների և ամսագիրների բոլոր խմբագիրները հրաւիրուած էին դրաքննական կոմիտէ, ուր նախագահ պ. Հակէկէլը Կովկասի Տ. Փոխարքայի կողմից յայտնեց ամինին, որ ըստ զօրութեան Հոկտ. 17-ի մանիֆէստի ինքը կարելի է համարում Կովկասեան մամուլը ազատել նախնական ցէնզուրայից, որով մամուլն այսուհետեւ պիտի ղեկավարուէ պատժական օրէնքներով: Այս դէպքը պատահեց Գոլովինսկի պրօսպեկտի վերայ կատարուած ջարդից կէս ժամ տալով:

Գոլովինսկի պրօսպեկտի ջարդը: Ազատութեան տօնախմբութիւնը չափազանց դժբաղդ վախճան ունեցաւ: Հոկտ. 22-ին, երբ հասարակութիւնը մեծ խմբերով զբօսնում էր Գոլովինսկի պրօսպեկտի վերայ, «հայրենասէրների» խումբը, մի քանի հազար հոգուց բաղկացած, այր և կին, որոնց մէջ բազմաթիւ ինկերներ և կադետներ, դրագուն զօրքի ընկերակցութեամբ, ռուս ազգային դրօշակներով և Կայսեր պատկերը ձեռներին, ժամի 1-ի մօտերքը անցան Գոլովինսկի փողոցով դէպի պալատ: Ժանապարհին՝ I գիմնազիայի մօտ, ինչպէս պարզւում է հետգնետէ, առանց մի զգալի պատճառի՝ սկսուեցաւ հրացանաձգութիւն «հայրենասէրների», խուլիգանների և զօրքի կողմից, և զարհուրած ժողովուրդը ահից ցրուեց և պատուարուեց ով ուր կարող էր: Գնդակների այդ տաւափը, որոնց թիւքը լրագիրները 38,000-ի են հասցնում, երկու ժամ տևեց երկու ընհատումով: Եւ արիւն էր որ թափւում էր հեղեղի պէս:

Սպաննուածներ եւ վիրաստորներ, Մեր սրտից արին Է կաթում, երբ յիշում ենք թէ ինչ տեսարան էր ներկայացնում Չարդի բնմը, Չահել Չահել, մատղաշ տունկեր, դպրոցական աշակերտներ և երիտասարդներ, գունատուած և յօշոտուած դիզուած էին միմեանց վերայ, Քիչ չէր դոցա թիւը, 40 ի չափ ուու, 30-ական վրացի և հայ և մի մի հոգի հրէայ և այլն, Դոքա բոլորը տարուեցան հիւանդանոց, հիւանդանոց այցելող մի գիմնազիստ մեզ պատմեց, որ բոլոր դժբաղդ զոհերը կողոպտուած էին մինչև վերջին շապիկը և բաճկոնը:

Խմբագրատներ զնդակուած: Կարծելով թէ Тифл. Листокъ и Возрождение լրագիրներէ խմբագրատներէց ատրճանակ կամ բոմբեր էին արձակել, որ ապա հերքուեց լիովն, զօրքը գնդակահարեց այդ խմբագրատներէ շինութիւնները, իսկ խմբագրատները կողոպտուեցան և թալանուեցան:

Սուգ. Հոկտ. 26-ին, ամսի 22-ի անմեղ զոհերի թաղման գիշերը Թիֆլիսը ընկղմուած էր խորը սդի մէջ. ամբողջ քաղաքը խաւարի մէջ էր, չէր վառուում ոչ մի լապտեր, ոչ մի տան ճեղքից լոյսինշան չկար արդէն երեկոյին 6 ժամից յետոյ: Այսպէս արտայայտեց Թիֆլիսը իւր անհուն զայրոյթը դէպի Բեդդենմի անմեղ մանուկներէ կոտորողները:

Ռումբերի առասպելը. Լրագիրներէց ոմանք հաղորդեցին, որ հոկտ. 28-ին ուումբեր են գցել I գիմնազիայի, Тифл. Листокъ-ի խմբագրատնից և Թիֆլիսի ժողովարանից, այդ պատճառով Էլ որպէս թէ հրամայուել է գնդակահարել այդ հաստատութիւնները: Այն ինչ հաստատուած իրողութիւն է, որ երկու ուումբ հենց այդ միջոցին պայթեց Բարոնսկի և Տրոյիցկի փողոցներէ անկիւնում անցնող մի իմերէլի ձեռքին, որից մեռաւ թէ ինքը իմերէլը և թէ մի քանի անցնողներ: Ուրեմն ուումբերի պատմութիւնը ճիշտ այնպիսի մի խայտառակ առասպել դուրս եկաւ, ինչպէս և Կ. Պօլսի ուումբերի՝ հայոց ձեռքով պատրաստուիլը:

Հայոց պատգամաւորութիւնը Տ. Փոխարքայի մօտ. Հոկտեմբերի 24-ին մի քանի բարեմիտ անձինքներէ նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարան ժողովուեցան հայ լրագիրներէ խմբագիրներ և հասարակութեան ուրիշ անդամներ թուով մօտ 80 հոգի և խորհրդակցութիւն ունեցան իրերի ներկայ կացութեան մասին:

Ժողովը որոշեց 30 հոգուց մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Տ. Փոխարքայի մօտ հայ ժողովրդի կողմից շնորհահակալութիւն յայտնելու հոկտ. 17-ի մանիֆէստի աւերթով և խնդրելու որ հայ ժողովրդի հաւատարմութեան զգացմունքներ-

ըը հաղորդուի Թագաւոր Կայսեր:— Նոյն օրը երեկոյեան 5 ժամին պատգամաւորութիւնը բաղկացած երկու եպիսկոպոսներէից, երկու վարդապետներէից, մի քանի հայ խմբագիրներէից և հասարակութեան այլ ներկայացուցիչներէից ներկայացաւ Փոխարքային և յայտնեց հայ ժողովրդի հաւատարմութեան զգացմունքները. միեւնոյն ժամանակ խնդրելով խիստ միջոցներ գործ դնել Բագուի հայկական կոտորածի առաջն առնելու:

Փոխարքան ընունելով նոցա՝ յայտնեց որ ինքը համոզուած է հայ ժողովրդի հաւատարմութեան մասին, խոստացաւ կարգադրութիւն անել Բագուի մասին, իսկ հայ ժողովրդի հաւատարմական զգացմունքները մատուցանել Թագաւոր Կայսեր:

Մի քանի օրից յետոյ փոխարքան ծանուցել է Թեմիս առաջնորդին Թագաւոր Կայսեր հեռագրով յայտնած շնորհակալութիւնը հայ ժողովրդին:

Կուսակցութիւնների երեւան գալը. Հոկտ. 17-ի մանիֆէստը հրապարակ հանեց այն բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները, որոնք տիրող օրէնքի երկիւղից գործում էին գաղտնի կերպով և ներկայումս գրեթէ ամեն օր նոքա իւրաքանչիւնը միտինգներ են գումարում և առաջ մղում իրենց կուսակցութեան որոշումները:

Ձինուորական դրութեան վերացնելը Թիֆլիսում. Կովկասի Փոխարքան հոկտ. 30ի հրամանով վերացրեց զինուորական դրութիւնը Թիֆլիսում և Թիֆլիսի գաւառում, վերացնելով նաեւ ժամանակաւոր գէներալ զուբերնատօրի պաշտօնը: Սուրբ հետ միասին վերացուեցաւ զօրեղացրած պաշտպանութիւնը, որով քաղաքս ազատոււմ է ի միջի այլոց նոր տեսակ ոստիկան զոնապաններէից, որոնց սարսափը պակաս յուզմունքի մէջ չէր պահում քաղաքս մի քանի տարի շարունակ:

Դպրոցական գործադուլ. Ընդհանուր գործադուլի հետ գործադուլ էին արել բոլոր դպրոցական կազմերը՝ ուսուցիչն ու և աշակերտներ: Այդ գործադուլը շարունակուեց մինչև նոյեմբերի 10ը, երբ արդէն որպէս թէ պիտի բացուին բոլոր ուսման տաճարները: Գիմնազիական միտինգներէից աչքի է ընկնում III գիմնազիայի աշակերտների պահանջները, որոնց մէջ մտնում է և հայ-թուրքական կոտորածներին վերջ տալու առաջարկը:

Ներուպական տէրութեանց սպառնալիքը. Կառավարչական բարձր շրջաններում լուր է պտտում, որ կրոպական տէրութիւններ (Պет. раз. ասելով Անգլիան, Գերմանիան, Աւստրիան, Իտալիան, Շվեդիան և Ֆրանսիան) հաւաքական ծանու-
Լումայ

ցագիր են ուղարկել Կառավարութեան, որ աչքի առաջ ունենալով, որ Ռուսիային սպառնում է անխնայութիւն և կառավարութիւնն անզօր է կռուել նորա դէմ, նոյնպէս և որովհետեւ կառավարութիւնը ցանկութիւն չսւնի քաղաքացիների պահանջները բաւարարել, պետութիւնները ստիպուած կլինին ուղարկել Կրօնյոտդ միացեալ նաւատորմիդ և զօրքով գրաւել սահմանային ամրութիւնները, որովհետեւ Ռուսիայում շարունակուող անկարգութիւններից մեծաւուրէն են օտարազգիք, նոյնպէս և օտար տէրութեանց դրամագլուխներ, որոնք տեղաւորուած են ուսական ձեռնարկութեանց մէջ: (P. B.)

Հայ ազգի ջարդը: Հայ ազգի սիստեմատիքական ջարդէմասին աւաղակ և վայրենի թուրքերի ձեռքով նոր ոչինչ չունենք աւելացնելու, քան ինչ որ Լուծայի անցեալ համարում ասել ենք և նկարագրել: Նոյն սպանութիւնները անմեղ մարդկանց, նոյն խմբական կոտորածը, նոյն կապուտ ու կողոպուտը անգէն հայ դիւղացիների ինչքի և սեպհականութեան թուրք հրոսակների և ծպտած կոպակների կողմից, ոստիկանութեան նոյն ընթացքը, ինչպէս և առաջ, թուրքերին թողնել քաջագէն, իսկ թշուառ հայի ձեռքից վերջին ինքնապաշտպանութեան խղճուկ գէնքն էլ խլելը, նոյն գունաւորուած գեկուցումները այս և այն պաշտօնէի, որոնցով թուրքերը պաշտպանուած են իսկ հայերը խռովարար և անբարիշտ հռչակուած, ոռոտական հեռագրական գործակալութեան նոյն դիտաւորեալ խեղաթիւրուած հեռագիրները Ռուսիայի թերթերում, որոնց հոտից բազմաթիւ հերքումներ այդ տենդենցիօզ տեղեկութեանց, անաչառ քննութեանց բացակայութիւն և արդարադատութեան լուծիւն, Կովկասեան բարձր իշխանութեան բուռն ցանկութիւն հայ թուրքական արդէն գազաթնակէտին հասած վայրենութեանց վախճան դնելու, սակայն այդ ցանկութեան կատարման արգելքներ ստորադրեալ իշխանաւորների կողմից...

Մենք քանիցս ասել ենք և դարձեալ նոյնն ենք կրկնում: քանի որ տասն ամսուայ դառն փորձը ցոյց տուեց, որ հայոց ջարդի առաջն առնել անկարելի է ոչ թափորներով և կոչերով, ոչ մասնաժողովներով և խորհրդածութիւններով, ոչ էլ սենատական քննութիւններով, անհրաժեշտ է թոյլ տալ իրան ժողովրդին, որ նա ինքը մտածէ իւր համար: Մենք տեսանք, որ ուր հայը զօրեղ կերպով դիմադրութիւն ցոյց տուեց թիւրքերին և մի լաւ դաս տուաւ նոցա, այնտեղ նոքա յայտնի չափով զգաստացան և այլ ևս չյանդգնեցան գէթ ափաղարայ մի միտաս հասցնել հայերին: Սա ամենալաւ ապացոյցն է, որ եթէ